

ÇAĞDAŞ AZƏRBAYCAN TARİXŞÜNASLIĞI: YENİ ELMİ-NƏZƏRİ AXTARIŞLAR

1987-ci ildə sosializm sisteminin dağılmağa başladığı bir vaxtda, sistemin ideoloji əsaslarını özündə ehtiva edən marksist-leninist konsepsiyası da öz təsir gücünü itirməyə başladı. Xüsusilə Sov.İKP MK-nın baş katibi M.S.Qorbaçovun "yenidənqurma" və "aşkarlıq" adı altında aparmaq istədiyi islahatlar nəticəsində sosializm sisteminin və onunla birlikdə onun ideoloji əsaslarının tənəzzül sürətlənməyə başladı. Əslində sosializm sisteminin dağılmasında tek üstqurumun deyil, eyni zamanda sistemin iqtisadi bünövrəsinin, yeni bazisinin zəifliyinin də mühüm rolu olduğu qeyd olunmalıdır. Əlbəttə, həmin prosesin gedişində Qərb dövlətlərinin, xüsusilə ABŞ-ın uzun müddət apardığı antisovet siyasətinin rolunu da danmaq olmaz.

1991-ci ildə sosializm sisteminin dağılması bütün sahələrə, o cümlədən tarix elminə də çox ciddi təsir göstərdi. Bu dövrdə Qərb dövlətlərinin iqtisadi və siyasi sistemində dəyişmələr olmadıqından, həmin ölkələrdə tarix elminə yaşanmada da dəyişmələr baş vermədi.

Əslində, Qərb dövlətlərində hər hansı bir nəzəriyyə dövlət tərəfində nəzarətə götürülməmiş, dövlətin ideoloji əsaslarını təşkil etməmiş və tarixi əsərlər yazılarkən yuxarıdan direktiv göstərişlər verilməmişdir. Sovet dövlətində isə Marksist nəzəriyyə dövlət səviyyəsinə qaldırılmış, tarix elmi isə ideologiyaya aid edilmişdir. Ona görə də Sovet məkanında tarix elmi ideologiyaya aid olduğundan ona dövlət tərəfindən ciddi nəzarət olunurdu.

Ümumiyyətlə isə, "sovet tarix elmi sovet ictimai-siyasi sisteminin əsas hissəsini təşkil etdiyi" qeyd olunmalıdır. (Sovetskəe istorioqrafie. M.: Rossiya qos.qumanit.un-t., 1996, 592 s. s. 10)

Lakin yenidənqurma dövründə ideologiyanın dövlət tərəfindən dayağı zəiflədi və 90-cı illərin başlanğıcında tamamilə yox oldu (Çudinov V.A. Alqternativnae istorioqrafie. M.:Tradiüie, 2013, 520 s. s. 59)

Paradoksal olsa da, 1989-91-ci illər hadisələri nəinki fundamental marksist konsepsiyayı gözəndə saldı və marksist teleologiyayı darmadağın etdi, həm də marksist təhlilə yaxşı töhfə verdi. Marksizm bir ideologiya və utopiya olaraq pis bir yuxuya çevrildi (Georg G. Iggers. bilimsel nesellikten postmodernizme yirminci yüzüldə tarihyazımı (Elmi obyektivlikdən Postmodernizmə. XX əsrdə tarixçilik). Çeviri Gül Çağalı Güven. İstanbul: Tarih Vakfı Yurt Yayınları, 2011, s. 140).

Sosializm sistemi dağıldıqdan sonra sovet tarixşünaslığı da ciddi tənqid olunmağa başladı. Məsələn, Rusiya tarixçisi V.A.Çudinov "Alqternativnae istorioqrafie" (Alternativ tarixşünaslıq) adlı əsərində sovet dövrü tarixçilərinin tənqid edərək yazdığı ki, vaxtı ilə burjuaziyanın elmini yalançı adlandıran qəhrəmanlar indi aydın olur ki, özləri yalançı alim imişlər (Çudinov V.A. Alqternativnae istorioqrafie. M.:Tradiüie, 2013, 520 s. s. 45). Bununla belə müəllif, əsərin ön söz səhifəsində bir sıra rus tarixçilərinin "Qərbi Avropada yaradılan tarixşünaslığı" n mövqeyindən çıxış etməsini mənfə qarşılayır. V.Çudinov həmin tarixşünaslığın "nə qədər qanunauyğun olduğu sual doğurduğunu" vurğulayır.

"Məktəb və universitetdə" onu "təbiiyyə edən və öyrədən Sovet tarixşünaslığının yalan" olduğunu qeyd edən V.Çudinov yazırdı: "... bu yalançı əsərlər nədənsə elmi hesab edilir, heç kim onları tarixə əsaslız yanaşmalarına görə günahlandırmağa təşəbbüs etmir. Başqa sözlə, akademik tarixçilərə tarixə əsaslız yanaşmasına icazə olar, başqalarına isə olmaz"(Çudinov V.A. Alqternativnae istorioqrafie..., s. 61).

Vaxtilə sosializm sisteminin tərkibində olan dövlətlərdə də sistemin çökməsi ilə tarix elminə münasibət tamamilə dəyişməyə başladı. Rusiya tarixçisi A.K.Sokolov haqlı olaraq yazırdı ki, siyasi-ideoloji məhdudiyətlərin və senzuranın aradan qalxması; mənbələrə çıxış imkanlarının genişlənməsi; arxivlərin tam olması da, hər-halda onların bir qisminin açılması; xaricdə işləmək imkanlarının genişlənməsi; elmi, o cümlədən dövlətlərarası əlaqələrin intensivləşməsi, alimlərin birbaşa və dolayısı ilə beynəlxalq əlaqələrinin genişlənməsi, xarici ədəbiyyatlardan istifadənin genişlənməsi; elmi tədqiqatların və kommunikasiyaların texniki bazasının, eyni zamanda informasiya texnologiyasının sürətli inkişafı; elmi nəticələrin nəşr edilmək imkanlarının artması indiki Rusiyada tarix elminin inkişafına təsir edən əsas amillərdəndir (Sokolov A.K. Osnovnye tendenüii sovremennoy rossiyskoy istorioqrafiiv izuçenii noveyşey istorii strani /Idei akademika İ.D. Kovalqçenko v XXI veke. Materialı IV nauçnix çteniy paməti akademika İ.D. Kovalqçenko. M.: 2009, s.187-193. <http://iriran.ru/files/sok.doc>).

A.Sokolovun yuxarıda qeyd etdiyi amilləri çağdaş Azərbaycan tarix elminə də aid etmək mümkündür. Heç şübhəsiz, XX əsrin 80-ci illərin sonu - 90-cı illərin əvvəllərində tarix elmində baş verən dəyişikliklər sosializm sisteminin çökməsi və Azərbaycan öz dövlət müstəqilliyinin yenidən bərpa etməsi ilə əlaqədar idi. Dövlət müstəqilliyinin bərpa olunması ilə Vətən tarixinin bütün sahələrinə elmi-nəzəri cəhətdən yenidən baxılmasını, siyasi və tarixi hadisələrin obyektiv və tarixi realıqları nəzərə almağa yazılmasını zəruri edirdi.

"XX əsrin 80-ci illərinin ikinci yarısından sonrakı illərdə aparılan tədqiqatlarda artıq əvvəlki dövrdə yuxarıdan irəli sürülmüş "konsepsiya" nı qırağa qoyub, inkaredimləz dəlillərə əsaslanan müəlliflər tariximizdə baş vermiş hadisələri olduğu kimi təqdim etməyə başladılar. Bununla da tarixşünaslığı-mızdaki "Azərbaycanın Rusiyaya birləşdirilməsi" və ya "birləşməsi" kimi qeyri-elmi müddəalar puça çıxdı. XX əsr tarixinin ilk iyirmi ilinə aid həqiqətlər bərpa olundu. 80-ci və 90-cı illərin tarixşünaslığından danışıarkən, ilk növbədə, "Azərbaycan tarixi" kitablarının nəşrini qeyd etməliyik. Tarix institutunun kollektivi tərəfindən hazırlanmış "Azərbaycan tarixi" Azərb. EA həqiqi üzvü İ.H.Əliyevin redaktorluğu ilə 1993-cü ildə Azərbaycanca, 1995-ci ildə rusca və 1994-cü ildə yeni "Azərbaycan tarixi" dərsliyi akademik Z.M.Bünyadov və professor Yusif Yusifovun redaktəsi ilə nəşr edildi. Azərbaycan tarixinin XIX-XX əsrin əvvəlləri dövrü M.Ə.İsmayılov tərəfdən yazılmış əsərlərdə də öz əksini tapmışdır (Azərbaycan tarixi. Yeddi cildde. V cild (1900-1920-ci illər). Məsul redaktorlar: AMEA-nın müxbir üzvü Mahmud İsmayılov, tarix elmləri namizədi Nigar Maksvell. Bakı: "Elm". - 2008. - 696 səh. + 40 səh. İllüstrasiya. S. 7-8).

Keçmiş SSRİ məkanında, o cümlədən Azərbaycanda 80-90-cı illərdə baş verən proseslərlə paralel yaranan yeni mənəvi şərait AXC tarixinə aid bir sıra problemlərin öyrənilməsinə qoyulan qadağaların aradan qalxmasına, dövrü öyrənən yeni istiqamətin - liberal və milliyətçi tarixşünaslığın formalaşmasına imkan verdi. Onun əsas nümayəndələri olan A.Balayev, C.Həsənlı, N.Maksvell, P.Darabadi, N.Nəsibzadə, R.Xudiyev və b. alimlərin tədqiqatları AXC tarixinin öyrənilməsi sahəsində xeyli iş görüldüyünü söyləməyə əsas verir (Azərbaycan tarixi. Yeddi cildde. V cild (1900-1920-ci illər). Məsul redaktorlar: AMEA-nın müxbir üzvü Mahmud İsmayılov, tarix elmləri namizədi Nigar Maksvell. Bakı: "Elm". - 2008. - 696

səh. + 40 səh. İllüstrasiya. S. 11). Xüsusilə, 1998-2003-cü illərdə və təkrara olaraq 2007-2008-ci illərdə akademik nəşr olan yeddi cildlik "Azərbaycan tarixi"nin və tariximizlə əlaqədar digər elmi tədqiqat əsərlərin əhəmiyyəti qeyd olunmalıdır.

Müasir dövrdə "müəyyən edilmiş stereotiplərin dəyişdirilməsi və bir ideologiyanın inhisar dominantlığından imtina edən alimlər müasir şəraitdə fəal şəkildə öz sələflərinin işini dərk etməyə çalışırlar.

Elmi araşdırmaların hakimiyyətin ideoloji xəttindən, siyasi vəziyyətdən asılılığını necə minimuma endirmək olar? ... sovet tarixşünaslığına bu qədər tanış olan tarixi əsərlərin saxtalaşdırılması, ideallaşdırılması, apologetikası, doqmatizmi və digər nöqsanlarından necə qaçmaq olar?(<http://www.dissertcat.com/content/shkola-m-n-pokrovskogo-i-sovetskaya-istoricheskaya-nauka-konets-1920-kh-1930-e-gg.s.2>). Bu suallar alimləri narahat edir, müzakirələrə səbəb olur, onları Rusiya tarix elminin inkişafı ilə bağlı əvvəlki konsepsiyalara və qiymətləndirmələrə tənqidi şəkildə yenidən baxmağa sövq edir və onları yeni faktiki material axtarısında son illərdə daha əlçatan olmuş arxivlərə müraciət etməyə məcbur edir." (<http://www.dissertcat.com/content/shkola-m-n-pokrovskogo-i-sovetskaya-istoricheskaya-nauka-konets-1920-kh-1930-e-gg.s.2-3>). Bu gün Çağdaş Azərbaycan tarixşünaslığında da buna bənzər proseslər baş verir.

Professor Anar İsgəndərov haqlı olaraq qeyd edir ki, "Sovet imperiyasının tərkibində olduğu müddətdə Azərbaycanın tarixi kifayət qədər təhrif olunmuşdur. 1990-cı illərin əvvəllərindən indiyə qədər biz təkcə ötən günlərin tarixini yazmırıq, həm də təhrif olunmuş tariximizi bərpa etməklə məşğuluq" (Anar İsgəndərov. Ən müasir tarix yazılması ilə bağlı problemlər var. Müsahibə. "Media forum" 13 dekabr 2010).

Akademik Şahin Mustafayev "Çağdaş Azərbaycan tarixşünaslığının bəzi nəzəri məsələləri" adlı əsərində yazır: "Azərbaycanda, özəlliklə dövlət müstəqilliyinin bərpasından sonra tarixi araşdırmaların metodoloji bazasının yenidən nəzərdən keçirilməsi bir zərurət kimi qarşıya çıxdı. Bu, bir sıra obyektiv səbəblərə görə vacib idi. İlk növbədə ona görə ki, Sovetlər İdarliyinin dağılması və kommunizm ideyasının çökməsi ilə daha "qabaqcıl" ictimai-iqtisadi formasiyaların öz dövrünü yaşamış formasiyalar üzərində qələbəsinin qaçılmazlığı və sosializmin gec-tez kapitalizmi yenəcəyi ideyası üzərində bərqərar olan "beşüzlülük" (formasion sistem nəzərdə tutulur-V.Ş.) nəzəriyyəsinin məntiqi bütövlüyü süquta uğradı. Həyatın özü tarixə belə baxışın doğru olmadığını göstərdi. Bununla bu konsepsiya çərçivəsində tarixi tədqiqatların metodologiyası da yenidən nəzərdən keçirilməli idi. İkinci səbəb isə Şərq tarixinin ümumi kontekstində kapitalizmdən öncəki Azərbaycan tarixinin təkamül xüsusiyyətlərinin daha dərinə və diqqətlə nəzərə alınması zərurəti ilə bağlı idi" (Şahin Mustafayev. Çağdaş Azərbaycan tarixşünaslığının bəzi nəzəri məsələləri Məqalələr toplusu. Tarix və mədəniyyət. Faktlar və dəyərlər. Akademik Nailə Vəlixanlının yubileyinə həsr olunmuş məqalələr toplusu / Məsul redaktor F.R.Cabbarov. Bakı: "Nurlar" Nəşriyyat-Poliqraf?ya Mərkəzi, 2020. - 656 s. s.29-64. S.36).

Bəzi hallarda çağdaş Azərbaycan tarixçiləri tərəfindən sovet dövründə yaradılmış tarixşünaslığa nəinki tənqidi yanaşılır, hətta ondan tamamilə imtina etmək kimi fikirlər də irəli sürülür. Lakin marksist-leninist konsepsiyaya əsaslanaraq 70 il çərçivəsində yaradılmış Azərbaycan sovet tarixşünaslığından

birdəfəlik imtina etmək fikri ilə razılaşmayan da var. Bu sətirfləri müəllifi də həmin tarixçilər sırasındadır.

Bu gün tam yəqinliklər demək olar ki, çağdaş dövrümüzdə yaradılan tarixşünaslıq sovet dövründə marksist formasion sisteme əsaslanaraq yaradılmış tarixşünaslığın (əlbəttə, bəzi çatışmazlıqları nəzərə almaq şərti ilə) davamıdır.

Heç şübhəsiz, sovet dövrü tarixşünaslığında Azərbaycan tarixinin bütün dövrlərinin elmi cəhətdən araşdırılmasının əsası qoyulmuş, yeni elmi müəssisələr yaradılmış və bir çox sahələrə - arxeologiyaya, etnoqrafiyaya, ən qədim dövrün siyasi qurumlarına (Aratta, Lullu, Quti), Manna, Midiya, Atropatena, Albaniya kimi qədim dövlətlərə, Səfəvilər dövlətinə, eləcə də XVIII-XX əsrlərin tarixi hadisələrinin bir çox sahələrinə (dövrün imkan verdiyi səviyyədə) vahid milli baxışın formalaşdığını (tam olmasa da) qeyd etmək olar.

Müstəqilliyimizin bərpasından 30 ildən çox bir vaxtın keçməsinə rəğmən, Azərbaycan tarixşünaslığına Marksist baxışın təsirinə zəiflədiyi etiraf olunsa da, onun birdəfəlik süqut etməsi fikri ilə tam razılaşmaq olmaz. Düzdür, sosializm sisteminin dağılması ilə tarixə kommunist partiyasının nəzarəti, yuxarıdan direktiv göstərişlər, tarixi realıqların təhrif olunması, tarixçilərə yalnız bir nəzəriyyədən - marksist nəzəriyyədən istifadə olunması məcburiyyəti kimi məsələlər aradan qalxmış və "formaca milli, məzmunca sosialist" prinsipləri ön vəzifədə ehtiva edən prinsipləri son verilmişdir. Bütün bunlarla yanaşı tarixi əsərlərin, xüsusilə dərsliklərin Marksın tarixi materializminə (ictimai-iqtisadi formasiya sistemine) uyğun yazılması və öyrənilməsi hələ də davam edir. Bu gün tarixçilərin bir qismi 5 ictimai-iqtisadi formasiyanın - ibtidai icma, quldarlıq, feodalizm, kapitalizm və kommunizm mərhələlərindən quldarlıq və sonuncu kommunizm mərhələlərini qəbul etmirlər. Eyni zamanda cəmiyyətin köklü dəyişməsində "sınıf mübarizə hər şeyi həll edir" prinsipindən də imtina edilməkdədir. Bununla belə dünyada sosialist sisteminin dağılmasına rəğmən, tarixçilərin hansı səbəbdən Marksist konsepsiyaya müraciət etmələrinə münasibət bildirən ingilis tarixçisi Con Toş yazırdı ki, marksizmin güclü cazibəsinin əsl səbəbi onun nəzəri cəhətdən tarixçilərin ehtiyaclarını mükəmməl şəkildə ödəməsidir. Marksist əsas (basis-V.Ş.) /üst quruluş (üstqurum-V.Ş.) modeli hər hansı bir cəmiyyətdə sosial münasibətlərin məcmusunu başa düşmək üçün çox faydalı bir üsuldur (teoriya-i-istoriya.pdf, 138. <https://cyberleninka.ru teoriya-i-istoriya>)

Bəzi hallarda Marksist konsepsiyadan imtina edib başqa konsepsiyalardan istifadə etməyin vacibliyi qeyd olunsa da, fakt faktlığında qalır ki, bu gün Azərbaycan tarixinə marksist baxışın qalması davam etməkdədir.

Məsələn, Z.M.Bünyadovun və Y.B.Yusifovun redaktəsi ilə "Azərbaycan tarixi" əsərinin yenidən işlənmiş ikinci nəşridə (Azərbaycan tarixi. 1-ci cild. Dərslik. Z.M.Bünyadovun və Y.B.Yusifovun redaktəsi ilə. Bakı: "Çıraq" nəşriyyatı. - 2007. 720 səh) qeyd olunur ki, Azərbaycan tarixinin dövrləşdirilməsi ictimai-iqtisadi formasiyalar üzrə aparılır. Digər təlimlərdən fərqli olaraq bəşəriyyət tarixinin ictimai-iqtisadi formasiyalara bölünməsi tarixi prosesin qanunauyğun inkişafına daha uyğun gəlir. (Azərbaycan tarixi. 1-ci cild. Dərslik. Z.M.Bünyadovun və Y.B.Yusifovun redaktəsi ilə. Bakı: "Çıraq" nəşriyyatı. - 2007. 720 s. s. 14).